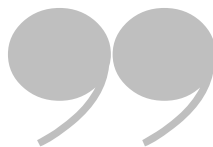

BOKA LÁSZLÓ

Nyelvi fantázia és világok találkozása*

A FORDÍTÓ JÉKELY ZOLTÁN

A magyar irodalomtörténet egyik sajátos hagyománya, hogy a 20. század második felében költő-műfordítóink sorra tették le a hazai olvasók képletességtelére összefoglaló fordításköteteiket. Nem egyszerűen egy komoly és nemes hagyományt folytattak, amit a századelős modernség első hulláma (főként Kosztolányi, Babits és Tóth Árpád révén) honosított meg, s amely révén külföldi költők értő és érzékeny tolmácsolását tudatos művészetté fejlesztették, s amit a *Nyugat* következő nemzedékei is folytattak a lap megszűnéséig, de még azt követően is, hanem az elkomoruló valóság miatt mindennek cenzurális, politikai tiltásból eredeztethető okai is voltak. 1948 után számos alkotó, akit a megszilárduló kommunista hatalom nem nézett jó szemmel, később az Aczél-féle „3T” kereteiben leginkább túrtként, a kulturális életből ha nem is számúzva, de annak a perifériáján, sokszor egy közgyűjteményben, könyvtárban, múzeumban meghúzva magát dolgozhatott, s a valós irodalmi szcénától távolabb, jellemzően gyermekirodalommal és/vagy fordítással foglalkozhatott. Tény persze, hogy a *Nyugat* úgynevezett harmadik nemzedékéhez sorolhatók s az ő kortársaik már a második világháború előtt is fordítottak, ugyanakkor Devecseri Gábor, Kálnoky László, Kardos László, Somlyó György, Vas István, Weöres Sándor s mások, életük delelőjét követően gyűjtötték egybe teljes életművet fordítóként, vagy legalábbis jókora életműrészletet épp ezen esztendőktől mutathattak fel. Családi kötelékeiből, apai örökségéből és egyéni, változatos életútjából adódóan is hozzájuk sorolható a fordítással igen korán foglalkozni kezdő költő-fordító Jékely Zoltán, aki 1959-ben adhatta ki – a korban meglepőnek számító címmel, az Európa Könyvkiadó révén – összegyűjtött műfordításait. A *Keresztút*¹ valóban rendhagyó kötet, több szempontból is. Az alábbiakban elsődlegesen e könyv révén igyekszem Jékely fordítói munkásságához néhány fontosnak vélt adalékkal szolgálni.

Jékely életútjából nagyjából jól ismert, hogy Nagyenyeden és Kolozsvárott kezdte iskolai tanulmányait, 1929-ben édesapjával és annak családjával

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás *A fordító mint kultúra- és irodalomközvetítő* című konferenciasorozat 2. eseményén hangzott el Kémeren, Erdélyben.

¹ JÉKELY Zoltán, *Keresztút* (Budapest: Európa, 1959), 315.

Budapestre költöztek, ahol leérettségizett, majd az Eötvös-Collegium hallgatójaként magyar–francia–művészettörténet szakon folytatta tanulmányait, akárcsak a nagy példakép és atyai jóbarát, Kuncz Aladár. Az talán kevésbé köztudott, hogy 1935-ben bölcsészdoktor is lett, disszertációját Kuncz és az erdélyi Helikon témakörben Horváth Jánosnál írta,² s közben az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárában helyezkedett el, ahol élénk bölcseleti, olvasói, tájékoztatói igényét minden téren kiélhette. Verseivel korán sikereket aratott, melyek az *Erdélyi Helikon* után a *Nyugat*-ban és a *Válaszban* láttak napvilágot. 1936-ban adta közre első, erőteljes debütökötetét. Az *Éjszakák* lapjain egy teljesen érett, költői műhelyét és erudícióját tekintve is alaposan felvértezett, jól tájékozott 23 éves fiatal lépett színre, aki viszont sejtelmes, a kötet-címnek megfelelően borongós, egyedi hangon szólalt meg. E kötet kapcsán a Jékelyvel egy évben született pályatárs, Weöres Sándor azt írta, hogy a Jékely-vers az idegeknek szól. Esetében azt, hogy egy vers szép-e, hat-e, azt „nem az ész állapítja meg, hanem az idegrendszer – a hátgerinc, a szépség egyetlen hiteles fokmérője.”³ Fontos lesz mindez majd a fordításai kapcsán is. Ugyanígy témaválasztásai okán kiemelhetők Halász Gábor sorai is, aki még ezen első kötet után jegyezte le:

[A] varázslás, az új költői eszmény, az ő természetének felel meg legjobban. Első kötetében, mint egy furcsa ábrákkal telerajzolt régi máguskönyvben, kurrogó macskák ténferegnek, elhagyott kutyák vonítanak, sápadtan süt a hold, zörgő csontokkal indulnak sétára a halottak, a csillagok titkokat őriznek, a lélek halálvágytól terhes, mindig ősz van és tél és éjszaka, még a nyulak is idegbajosak, még a mókások is véznák, a szerelem csontvázak ölelkezése és az irodalmi utalások is álomvilágot idéznek [...]⁴

Jékely sokszínű verselő, több hangszeren egyszerre is remekül játszó alkotó lett, akit én elsődlegesen a merengő költő sajátos archetípusának tekintek a magyar lírában, miközben költői nyelvében a hangulatoknak és a zenei hatásoknak is igen kiemelt szerep jutott, ami szintén nem elhanyagolható lesz majd a fordításait tekintve. Metafizikus tűnődéseiben ötvözte a lírai vallomást és a közvetlen reflexió szíven ütő, kinyilatkoztatásszerű hangjait. Máskor a romantikus emlékezés szerepét költészetében fokozatosan felváltotta a látomás, ugyanakkor a belső monológ és a külső leírás arányos ötvözésébe a már-már nyers, testiséget és tárgyiaságot mint teremtett, evilági teljességhez tartozó naturalisztikus elemeket is beleszótta. Ugyanígy hangsúlyosan az elmúlást is magát. Reználtra hangolt tónusát s mégis sorai felzaklató jellegét már kortársai,

² JÉKELY Zoltán, *Az erdélyi magyar irodalom kezdetei a háború után és Kuncz Aladár*. Kézirat, OSZK Kézirattár, Jékely-fond, [1933–1934].

³ WEÖRES Sándor, „Éjszakák. Jékely Zoltán versei – A Mikes Kelemen Akadémia kiadása”, *Nyugat* 30, 3. sz. (1937): 228–229.

⁴ HALÁSZ Gábor, „A líra ellenforradalma”, *Nyugat* 30, 4. sz. (1937): 293–298.

így Szerb Antal is szóvá tették: „Különös összeállítású lélek, már az érzékszervei is úgy alakultak, hogy költő legyen belőle. Húsz-egynéhány éves, és máris csupa emlék, csupa múlni nem akaró, régi borongás, csupa továbbélő gyermekkori félelem” – írta a *Tizenkét fiatal költő* bemutató soraiban.⁵

Észak-Erdély visszacsatolása után hazaköltözött Kolozsvárra, az ottani Egyetemi Könyvtárban kezdett dolgozni, emellett részt vett a *Termés* című negyedéves folyóirat szerkesztésében. Kolozsvárott jelent meg több fontos kötete, magánélete is új szakaszba lépett. Az 1944. őszi újabb politikai fordulat után egy ideig a helyi *Világosság* című napilap irodalmi rovatának vezetője lett, majd 1946-ban úgy döntött, családjával, gyermekeivel visszatér Budapestre, idősebb szüleit is segítendő. Nehéz évek következtek: ugyan ismét az OSZK munkatársaként dolgozhatott, de 1948-ban betiltották és bezúrták az *Álom* című kötetét, kizárták az Írószövetségből. Hallgatásra kényszerült, naplót – félve a házkutatásoktól és az elkobzástól – különböző szépirodalmi regények borítójában álcázva rejtegette. Csak 1956-ban térhetett vissza részlegesen az irodalmi életbe *A csodálatos utazás* című mesefeldolgozással, ezt követően állították vissza írószövetségi tagságát is. Ha a háború előtti s utáni helyzetét, lírája két kor küszöbén formálódó jellegzetességeit vizsgáljuk, hamar kiderül, hogy Jékely verseiben a „nyugatos” modernség, illetve az erdélyi magyar költészet hagyományait egyaránt követte, ötvözte. A francia szimbolistákhoz éppúgy vonzódott, mint az antik itáliaiakhoz, mediterrán életigenlése jól megfér sajátos mélabújával, erdélyi tájaktól, személyes emlékektől ihletett verseiben nem egy ízben 17–18. századi protestáns prédikátorok és emlékiratírók stílusában szólalt meg, de ekkor is, minden porcikájában a magyar szellemi örökség nyugati „bekötöttségét” hangsúlyozta, miközben minden más, egzotikusnak mondható (ázsiai, dél-amerikai) világok irányába is nyitott maradt. Mindezt természetesen 1948 után csak az említett erőteljes szellemi korlátok között tehette, olvasóként viszonylag szabadon, alkotóként azonban a túrt kategóriáiban és keretrendszerében.

Fentebbiekből legalább két dolgot szükséges a fordításai kapcsán is hangsúlyoznunk: erudícióját és sajátos erdélyi nyelvezetét, örökségét. Jékely dictionájának lélektani hitelét viszonylag ritka, sőt egyedi (de sohasem különcködő) erdélyi tájszavai biztosítják tudniillik. Kifejező szókapcsolatai, képzetindító szóösszetételei hangsúlyozásán túl a jobb irodalomtörténeti összefoglalások kiemelték, hogy az erős valóságérzése ellenére „alapjában irreális látásmódra” hajlott, s hogy „eleve kozmikus szemléletét az ötvenes évek merev irodalompolitikája csak erősítette benne.”⁶ Jékely persze már ezt megelőzően is úgy lett nemzedékének egyik kiváló lírikusa, hogy nyelvi tartalékai szinte

⁵ SZERB Antal, „Korunk – Tizenkét fiatal költő”, *Válasz* 2, 7–8. sz. (1935): 477–480.

⁶ Vö. A Jékely Zoltánról, illetve a „harmadik nemzedék” választójáról írottakat. *A magyar irodalom története VI. Főszerk. SÖTÉR István, szerk. SZABOLCSI Miklós* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 559–562, itt: 562.

kimeríthetetleneknek tűntek: a nagy olvasottsággal bíró költőnek anyanyelve leginkább az erdélyi népnyelv maradt. Talán azért is fordíthatta ihletetten a környező irodalmak népköltészeti remekeit, például a román balladakincs legszebb darabjait éppúgy, mint a bájos francia dalokat, melyeket félig-meddig szintén az enyedi, kolozsvári, budapesti „szülői házakból” (az édesapa Áprily franciás műveltsége hatására) hozott magával. De avatott tolmácsolója lett a színes, oldott, máskor túlon túl mélabús romantikus költészetnek is, már lelki karakterek miatt is, Schiller, Laforgue, Nerval verseinek éppúgy, mint a régebbi francia költészet legszebb darabjainak.

Mielőtt a konkrét versválogatás erényeire s esetleges gyengéire, Jékely fordítói arzenáljának számbavételére térnénk át, érdemes történetiségében is láttatni az ő 1940-es és 1950-es évekbeli fordítói teljesítményét abban a sajátosan magyar történeti konstrukcióban, amely ekkorra a fordítást (főként a lírát) nem egyszerűen idegen szövegek értelmileg hű és pontos visszaadásaként, hanem rangos hazai művészetként határozta meg és értékelte. Olyan sajátos művészeti ágként, amelyet legjobb költőink – ahogyan azt Rába György *A szép hűtlenek. (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai)* című monográfiájában is kiemelte⁷ – műveltek és vittek tökélyre. Rába sokat idézett megállapítása elsődlegesen a 20. század első három évtizedére vonatkozott. A bevezetőmben felsorolt Jékely-kortársak jellemzően későbbi fordításköteteinek összefoglaló jellege így több irányban is kitágítja a komparatív vizsgálatok lehetőségeit. Hogyan viszonyultak ezek a fordító-életművek a „nagy” Nyugat-triász ismert gyűjteményeihez? Mennyire volt szubjektív az alkotási módjuk és mennyire más, egyedi a technikájuk? „Szép hűtlenek”-e ők maguk is még, ahogyan azt Kardos László elődeikről, mint többnyire követett mesterekről állította? Fontos mindez már csak amiatt is, mert Kosztolányi *Modern költője* (1913), Babits *Pávatollakja* (1920), Tóth *Örök virágokja* (1923), de még Szabó Lőrinc *Örök barátaink* (1941, majd 1948) című kötetei is, mondhatni, nagy kanállal meríthettek a világirodalom legjavából. A világirodalom nagy feltérképezése részben még Radnótinak is megadatott (*Orpheus nyomában*, 1943),⁸ az utánuk jövők viszont már leginkább csak egy-egy szeletét világíthatták meg, dolgozhatták fel az európai nagyságoknak s más klasszikusoknak. Az ezt követően fordításkötetet megjelentető (így Somlyó György, Vas István, Weöres, Devecseri, Kálnoky stb.) számára az összefoglaló igény mellett az árnyalások ideje jött el. Radnóti Miklós még bőséggel válogathatott, sőt, kötete bevezetőjében azt írta: az egyes nemzedékek abban is különböznek egymástól, hogy „a hagyományból mást és mást választanak

⁷ RÁBA György, *A szép hűtlenek. (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969)

⁸ Lásd erről BOKA László, „Orpheusz nyomában. Radnóti, a fordító költő” in BOKA László, *Peremek és középpontok* (Budapest: Balassi, 2018)

ki és vállalnak”.⁹ Az évszázad közepére már mondhatni megszűnt a dúskálás ideje. Eleve sokkal kevesebb nagy, szűzi terület maradt, s természetesen társadalmi-politikai együttthatók sem kedveztek a tetszés szerinti válogatásoknak. Nem volt kevés fordítani való természetesen, de a helyzet önmagában elégségesnek tűnt ahhoz, hogy „fordított és fordító költők” pusztá ízlésrokonosságainak az esélyeit csökkentve némiképp háttérbe szorítsa azon vállalkozásokat, melyek korábban szubjektivitásból és/vagy hangulati, alkati adottságtól vezérelve választottak tolmácsolandó műveket. Jellemzően nem is egész területeket vagy komplett életműveket, csupán egyes szeleteket bizonyos korokból, miközben bevallottan egy-egy idegen verset átültetve saját költői személyiségüket és eszköztárukat kívánták gazdagítani, rokonítani vagy éppen legitimálni azt, s munkásságukat így is karakteresebbé tenni. Egyik egyetemi előadásomban erre az *aranylás*, illetve az *árnyalás* szójátékát alkalmaztam. Ahogyan a korábbi évtizedek jó értelemben vett dúskálási, aranylái után/helyett Rónay György ezen években már tudatosan dolgozott a francia reneszánsz egy koherens képének megrajzolásán, vagy ahogyan Vas István az angol barokk lírát igyekezett rétegzetten, de lehetőleg teljességgel bemutatni a magyar olvasóknak. Az egyik korszakban még a csipegetés, az egyéni ízlés és a szubjektivitás is bőséggel helyet kaphatott, a másokban már inkább az átfogóbb, körültekintőbb feltárás és a forráskultúrában is kölcsönösségek, behatások, pontos intertextusok felgöngyölítése vált hangsúlyossá, miközben már célirányosan a könyvpiaci, kiadói rendszerező szempont is komoly súllyal esett a latba. Az 1948-as politikai/történelmi változásokkal párhuzamosan vagy még az éppen azt megelőző években tehát a magyar fordítástörténetben nem csupán ideológiai, hanem gyakorlatias és piaci szempontok is meghatározóvá váltak, amikor ráadásul egyfajta visszatérés is megmutatkozott az alkalmazkodóbb, tartózkodóbb, ám egyben hűségesebb fordítói munkákhoz. „Műfordítói gyakorlatunk nagyot fordult a realizmus irányába” – írta egykoron Lengyel Balázs,¹⁰ főként a lírafordításokra gondolva, épp Jékely kötetét mérlegelve. „A forma pontos megtartása, a hangulathoz való hívebb ragaszkodás, a »megajándékozástól« vagy költői kikerekítéstől való tartózkodás” jellemezte az ő szavaival azt az időszakot, amiben az általam kiválasztott fordításkötet megjelenhetett. Egyfajta ciklikusnak is mondható visszafordulás volt tehát megfigyelhető már a negyvenes években is, a szintetizáló modernség diskurzusrendje értelmében, amit az ötvenes évek sztálinista elvárásrendje tovább tolt az objektivitás és a realizmus irányába.

Mindezek dacára vagy éppen ezek miatt is, Jékely nem a mesterség mondhatni legprecízebb fordítói szaktudásával felvértezettek, a feladatot megol-

⁹ RADNÓTI Miklós, *Orpheus nyomában* (Budapest: Pharos, 1943)

¹⁰ LENGYEL Balázs, „Keresztút. Jékely Zoltán válogatott műfordításai”, *Élet és Irodalom* 3, 28. sz. (1959): 8.

dani kívánók, a techné csínját-bínját „korszerűen” elsajátított fordítók kategóriájába tartozik, s nem is az egyes életműveket azok teljességében tolmácsolni kívánók közé sorolható. Fordításai esetében (például a Schiller-versek vagy a 17. századi franciák), inkább egy korábbi eszményhez való ragaszkodásról beszélhetünk, amelyben az említett összeérések, találkozások, szinkron verseszmények és habitusbeli láthatatlan kapcsok kiemelten is fontosak maradnak, ahol „a költő és a fordító belső rokonsága minden alázaton, rutinton, objektíváló technikán is átsugárzik”. „Vajon nem a gyönyörű *Kalotaszegi elégia* vagy még a *Csillagtoronyban* hangulata párázik itt fel az olvasóban?” – kérdezte egy Robert Sabatier francia költő Jékely-féle tolmácsolását olvasva Lengyel Balázs.¹¹ A válasz hangsúlyosan igen, hiszen a fordító költő és a fordított költő bonyolult viszonyrendszerében, saját verstechnika és hang, értékrendbeli és attitűdbeli azonosságok, illetve alkalmazott, kihívást jelentő verselés és pontos metrum vagy zeneiség tolmácsolása nem egyszerűen a „találkozás”, az ízlésegyezés és a techné bonyolult kérdésköreit hozza játékba, hanem egy sor más problémát is. Ilyen a vállalt közvetítés, a szövegtranszfer maga és az „átjárás”-ban a tudatos kreatív szabadság, amelyekre még visszatérnek. Jékely ugyanis – akárcsak az őelőtte járó nagy versfordító nemzedékek – tisztában volt vele, hogy a versfordítás éppen ott kezdődik, „ahol a szótár, a grammatika, a nyelvi invenció mintegy föladja irányító szerepét, s szóhoz jut a válogatás és árnyalás, a stiláris ízeket és zenei effektusokat laltoló nyelvi fantázia”. Vagyis ott, ahol a fordítónak „valami személyes pluszt, valami egyéni ízlést, szubjektív művészi erőt is érvényesítenie kell.”¹² Kosztolányival, Babitscsal ellentétben azonban némiképp már a Szabó Lőrinc-i utat folytatta, vagyis kevésbé „individualizált”, ám minden esetben az idegen vers fogalmi lényegét akarta megragadni, közvetíteni. Annak teljes világát, nem egyszerűen szavait, hangulatait.

Közelebről szemügyre véve, a *Keresztút* bő 300 oldalának legalább 5 olyan nagyobb területe van, amely jelentékenyebben tágitotta a kor magyar olvasóinak klasszikus világirodalmi ismereteit vagy a környező országok nyelvén született, kisebb hatókörű irodalmi alkotások körét. Az első a román költők (Eminescutól Alecsandrin át Bacoviáig, de Coșbuc és Blaga s mások is helyt kapnak itt), illetve már ezt megelőzően a román népköltészet tolmácsolása: ehhez Jékely sok szempontból autentikus szerzőnek számított. Erdélyi gyökereit, nyelvét, identitását – s persze egy európeér transzilván szellemséget – féltve őrzött hagyatékként vállalta. A másik fontos terület a francia népköltészet, ahol a fordítandó anyag maga is kettős feladatot rótt a fordító Jékelyre. Annak balladai képvilága, tömör, ugyanakkor sejtelmes nyelvezete és a dallamos, akár sanzonos sorai jól kiegészítik a súlyos, komor vagy akár

¹¹ Uo.

¹² Vö. KARDOS László, „A műfordítás kérdései”, in KARDOS László, *Közel és távol: Irodalmi tanulmányok* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1966), 395.

a fenséges tematikákat. Emellett is, a játékos, szellemesen érzelmes, városias hang már e fejezetben is mutatja Jékely sokszínűségét, ami átvezet a következő részhez, a modern vagy modernebb franciák tolmácsolásához, középpontban Gérard de Nerval s Jules Laforgue lírájával. Jékely persze jócskán merít az olasz lírából is, Dante korától a 20. századi olasz alkotókig, az ív Petrarcatól Corazziniig vezet, majd jönnek kisebb fejezetben a spanyol költők és a „latinok”, időben visszalépve Publius Ovidius Naso vagy éppen Janus Pannonius életműveiig. Láthatóan nagy tehát a merítés, korszakokon, idősíkokon átívelően dolgozik a fordító, s nem csak kortársakat fordít, bár többnyire az ő nyelvükön szól, s így értelemszerűen egy 20. század közepi olvasatot kapunk: saját értelmezést, miközben a fordítás nem ritkán évszázadnyi távolságokat tüntet el. A kötet utolsó nagy egységében a németek és az angolok jönnek, többek között Schiller, Goethe és Heine, illetve Donne, Blake, Robert Burns vagy az amerikai Whitman is hangot kap, de ugyanitt pár orosz és egy albán szerző művei is megszólalnak magyarul, akkor is, ha esetükben természetesen párszor már újrafordításokkal is találkozhatunk, nem csak első ízben tett tolmácsolásokról van szó. Ez az utolsó, erőteljes blokk és az ezt megelőző francia jelenti leginkább azt a területet, ahol a fordító Jékely az említett szövegtranszfer és az átjárás alkotói szabadságában igazán megmutatkozik.

Ez az alkotói szabadság a sajátos költői műhelyben edzett versnyelvén is külön „jékelys regisztert” s abban öntörvényű kifejezésformákat teremtett, ami magyarításai során egyesek szemében, ha nem is hibákat, de valamiféle döccenéseket azért jelenthetett. A szerző ugyanis itt a tőle amúgy megszokott félmúltakhoz és a népies ízekhez nyúlt, de ezeken felül a szóválasztásban és az igeidők alkalmazásában is öntörvényű alkotónak számított, aki előszere-tettel használt saját kifejezéseket, amit családi levelezése és naplói is híven megőriztek. Egy várható helyzetre, aminek rossz következményei körvonalazódnak a „félő, hogy” kifejezés helyett következetesen a „félős, hogy” formát használta, amit több levele, s számos vele készített interjú is őriz, de versműhelye is tucatjával teremtett olyan szóösszetételeket, amelyeket értelem-szerűen fordításaikor is alkalmazott. Nerval *Fantázia* című versének tolmácsolásakor „fiatalodik” helyett „fiatalul” formával találkozunk, máskor egyes szavak erdélyi nyelvjárási formák valamelyikében köszönnek vissza, ami aligha von le bármit is a fordítás értékéből. Más kérdés, hogy *A sűrűben* című vers tolmácsolásakor Jékely így kezdi: „Tavasszal, hogy zeng a madárka! – Hallád a hangját, nemdenem?” – ami már felvethet problémákat, ha a városias modernség és a dekadencia tolmácsolására vállalkozótól hangulatok, életérzések hű visszaadását reméljük, amint e versfordítás kapcsán Lengyel Balázs is aggályainak adott hangot. Ő is kiemelte, hogy Jékely „érett tehetsége, melyben megvan ugyan a városias szín is, inkább vérbő, népi ihletésű művek és irodalmi korok tolmácsolására termett”, ámde gyorsan hozzátette,

hogyan ez semmiképp sem jelentheti az intellektualitás bár pillanatnyi zárójelzését.¹³ Elég ehhez példaként a verskötet előtt már befejezett Thomas Mann-fordítást, *A kiválasztottat* említenünk, ami révén Jékely kitűnő próza-fordítónak is bizonyult.

Tény persze, hogy számára a műfordítás némiképp pályatársainál szababban s szubjektívebb alkotásforma volt. A Thomas Mann-mű így lett helyenként már-már prózából lírába csapó regénnyé, ebben azonban semmiképp sem lehet felületességet látnunk, sokkalta inkább alkotói céltudatosságot! Egyrészt látható, hogy a vizsgált kötetben is igen nagy merítéssel van dolgunk, amiből a fordító a legtöbb forrásnyelvet közelebről-távolabbról, de jól ismerte vagy eleve elsajátította. A gazdag válogatásban az olvasót a világirodalmi találkozások lenyűgözik, s ebben Jékely balladás hangja, erőteljes, ízes szóhasználata, vagy ironikus, groteszkkel kevert, mégis érzelmesen merengeni tudó költői egyénisége egyaránt érvényesül. Másrészt Jékely nem volt híve semmilyen fordítói „ökonómiának”, ami az említett korszakot jellemezte, s ami így két irányban is kinyitotta (s akár vitatható gyakorlatnak is feltűntethette) fordítói munkásságát. Albert Gábor írta róla 1982-ben, halálát követően, hogy életében „nem szerette az éles fényt. Annál inkább az éles fogalmazást”.¹⁴ Állításainak „súlya” volt tehát, fordításai erős kinyilatkoztatásoknak, tételes állításoknak tűnhettek olykor, amelyeket nem pusztán primer értelmezőként vállalt, hanem a szövegek eldöntetlenségi helyzeteiben is felragyogtatta e szubjektív olvasatot. Az „ökonómia” elvetése máskor épp a „teremtő áttétel”, a transzponálás teljes műre való, nagyobb ívű kiterjesztését jelentette nála, valami olyasmit, amikor az eredetnél eleve többre vállalkozott a közvetítendő ideákra való még jobb rálátás érdekében, illetve azért, hogy megragadjon valami számára lényegit.

Az említetteket kis kitérő gyanánt, két példával igyekszem megvilágítani: az egyik egy látszólag negatív, a másik egy inkább pozitív átültetésre lehet szemléletes példa. Nádasdy Ádám nemrég több költő-fordító gyengébb megoldásaira vagy egyenesen hibás stratégiáira mutatott rá az utóbbi évszázad költő-fordítói gyakorlatát vizsgálva. Az egyik példája egy Áprily-féle Yeats-fordítás volt (*When You are Old – Ha ősz leszél...*), amiről azt állította: leginkább az a gond vele, hogy míg Yeats eredeti mondatai egyszerűek s maguktól értetődők, addig Áprily a legtöbb esetben „szintaktikailag túl messzire viszi” a kifejezéseket, azok révén a vers „magasztosabb, mint az eredeti.”¹⁵ Nádasdy ugyanítt W. H. Auden *Musée des Beaux Arts* című verse kapcsán Jékely

¹³ Vö. JÉKELY, *Keresztút.*, 245.

¹⁴ Vö. ALBERT GÁBOR, „(makulátlan költő)”, in ALBERT GÁBOR, *Csakazétis!: Beszélgetések magammal* (Budapest: Pont Kiadó, 2009), 41.

¹⁵ Nádasdy Ádám és Horváth Viktor versfordítói műhelyére, a Magyar Műfordítók Egyesülete szervezte beszélgetésre 2020. október 9-én került sor. A felkért szerzők jeles fordítók tévedéseit vették sorra, ezek között tárgyí tévesztések és hibás stratégiák egyaránt szerepeltek.

Zoltán egyik fordítását is görcső alá vette, melyben szerinte ugyanígy az a baj, hogy a fordító „túláságosan felmagasztalja Auden versének történéseit, pedig valójában Ikarusz tragédiája úgy történik meg, hogy arra senki rá sem hederít. Az eredeti versben nincs pátosz, egy profán jelenetet látunk, amiben mindenki elfordítja a fejét. Több olyan szó is van a versben, amit kevésbé díszes szóval kellett volna fordítani”.¹⁶ (Lásd kiemelések alább):

About suffering they were never wrong,
The Old Masters [...]
In Breughel's Icarus, for instance: how everything turns away
Quite leisurely from the *disaster*; the ploughman may
Have heard the splash, the *forsaken* cry,
But for him it was not an important failure; the sun *shone*
As it had to on the *white legs* disappearing into the *green*
Water; and the expensive delicate ship that must have seen
Something amazing, a *boy* falling out of the sky,
Had somewhere to get to and *sailed calmly* on.

A szenvedés felől sosem tévedtek ők,
a Régi Mesterek: [...] ó
Például Brueghel Ikarusában: hogy fordul el minden,
rá sem hederítve, a *pusztulástól*; hallhatta pedig
a loccsanást az a pór, s a *szörnyű* kiáltást,
ám a kudarc neki mit se jelentett; a Nap éppúgy
izzott, amiként a *fehér, zöld vízbe* tűnő lábszára is
egyben; s a finom-mívű, drága hajónak is, ámbár
látnia kellett holmi furát, egy *ifjat* lezuhanni az égből:
dolga akadt valahol, s békén *továbbsuhant*.

A „túlzóan költői” átültetésekben persze nem könnyű elkülöníteni a szándékosságot az utólag „rossz”-nak minősíthető megoldásoktól, ám ugyanez a magasztosság alighanem Weöres és Nemes Nagy, illetve Vas István fordítói műhelye esetében is könnyűszerrel kimutatható lenne. Megkockáztatható akár azon állítás is, hogy a családi örökségen túl valamiféle generációs jegy is megmutatkozik itt. (A családi jegy alatt csupán azt értem, hogy már az édesapa, Áprily Lajos is fordította a klasszikus orosz és angol és francia szerzőket, akikkel utóbb Jékely is előszeretettel foglalkozott, így Yeatsszel is, de értelemszerűen a román költők felé is apai mintára fordult.)

Elfogadva persze Nádasdy Ádám észrevételeit, a másik példám Heine egyik klasszikusának a magyarítására vonatkozik, s elég, ha Jékely *Keresztút*

Lásd Kocsis Katica tudósítását a kultura.hu oldalon (*Mesterek hibái – görcső alatt az ismert fordítók rossz húzásai*). Online: <https://kultura.hu/mesterek-hibai-gorcso-alatt-az-ismert-forditok-rossz-huzasai/>; <https://www.facebook.com/muforditok/videos/338076337423525> (letöltés: 2024.07.21).

¹⁶ Uo.

kötetben is közölt¹⁷ versfordítása mellé Lukács László vagy Képes Géza magyar fordítását idézem.

Weltlauf (Heinrich Heine)

Hat man viel, so wird man bald
Noch viel mehr dazubekommen.
Wer nur wenig hat, dem wird
Auch das wenige genommen.
Wenn du aber gar nichts hast,
Ach, so lasse dich begraben –
Denn ein Recht zum Leben, Lump,
Haben nur, die etwas haben.

A világ folyása (Jékely Zoltán ford.)

Kinek sok van, csakhamar
még sokkalta többje lészen,
kinek csak kevese van,
azt is elveszik egészen.
De ha nincsen semmid is,
jobb, ha fed a sírnak éje –
az élhet joggal, te lump,
kinek van valamicskéje.

A világ folyása (Lukács László ford.)

Már ez így van: kinek sok
pénze van, annak még több lesz.
Annak viszont, akinek
Kevés van, még kevesebb lesz.

A világ rendje (Képes Géza ford.)

Kinek sok jószága van,
az rabolhat sokkal többet.
Akinek kevés jutott,
annak kevesére törnek.

De bújjon a föld alá,
akinek semmije sincsen:
Lélegzetet se vehetsz,
szép öcsém, e földön ingyen.

S hogyha semmid sincs, bitang,
kotródj félre és dögölj meg!
Itt csak annak van joga
élni, kit a pénze fölvet.

„A kulturális transzfer egyik legérdekesebb válfaja – írja Kappanyos András¹⁸ –, amikor a fordító a teljes műre kiterjeszti a »teremtő áttétel« stratégiáját, azaz tulajdonképpeni műfordítás helyett eleve az adaptáció szándékával nyúl az eredeti szöveghez.” Az eljárás ez esetben nem vagy nehezen illeszthető be a Roman Jakobsontól ismert hármás felosztásba (intra-lingvális, inter-lingvális és interszemiotikus fordítás),¹⁹ hiszen a nyelvi átkódolás ugyan megtörténik, de „ehhez parafrazeáló műveletek is kapcsolódnak, és a szemiotikai keretrendszer is elmozdul”.²⁰ A Kappanyos-felidézte szemléletes esetek, ha nem is álltak távol Jékelytől, ilyen „messzire” ritkán merészkedett. A két példa (Auden és Heine) mindenesetre megmutathatja azt az intervallumot, amiben a költő-fordító Jékely otthonosan mozgott, kreatív tartományokban és tudatosan szabadon, a „hátgerincnek” szólóan alkotott.

¹⁷ Vö. JÉKELY, *Keresztút*, 245.

¹⁸ KAPPANYOS András, „Az adaptáció diadala”, in KAPPANYOS András, *Túl a sötétben* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2021), 126.

¹⁹ Roman JAKOBSON, „Fordítás és nyelvészet”, in *Hang-jel-vers*, szerk. FÓNAGY Iván, SZÉPE György (Budapest: Gondolat Kiadó, 1969), 372–382, illetve 429.

²⁰ KAPPANYOS, „Az adaptáció diadala”, 126.

Jó példa erre egy Bacovia-fordítása is a tárgyalt kötetből:

Pantofii (George Bacovia)

Pantofi de aur, expuși în vitrină,
Veți sta sub dantele, în nopți de baluri,
Și-n ale valsului leneșe valuri
Veți râde prin săli, – potop de lumină.

Pe trist catafalc, cu tristă regină,
Veți sta în piciorul de gheață, și sfânt,
Și-n trecerea vremii veți arde-n mormânt,
Pantofi de aur, expuși în vitrină...

Cipők (Jékely Zoltán ford.)²¹

Aranycipőcskék a boltkirakatban!
Csipkék sűrűjén majd báli teremben
járjátok a táncot lusta ütemben
s csillanva kacagtok a fényzuhatagban!

A bús ravatalra kiteve, apadtan
Rozsdálltok a dermedt, szent, pici lábon,
S ragyogtok örökre a síri homályon,
Aranycipőcskék a boltkirakatban!

Látható, sem formailag (felkiáltójelek, három pont stb.), sem a szavak szintjén nem találkozunk hűségre törekedő fordítással, Jékelynél nincs bús királynő, fagyos lábak helyett dermedt szerepel, de van ravatal, van hangulati elem a dekadens-szimbolikus hatásnak megfelelően, s az olyan igék, mint a „rozsdállik” akár teljes hozzáköltésként is értelmezhetők. Az adaptációs szándék mint analógia itt azért is kézenfekvő, mert annak altípusait (pl. *hűségre törekedő transzformáció, átalakítás* vagy *kölcsönzés*) kisebb-nagyobb mértékben mindig alkalmazza a fordító is. Munkája során előbb egy olyan köztes szintet keres, ahol a formális hűségelvtől elszakadva egy önállóságra törekvő új, de már értelmezett szöveg nem csupán transzpozicionál, de nem is pusztá nyersanyagának vagy ötletnek tekinti a forrásművet, amit aztán kellő formai-metrikai struktúra szerint, esztétikailag kellően „telített” módon ad szerencsés esetben vissza. Az *értelmezés világa* című könyv kapcsán a fordító Lajosi Krisztina egy olasz szójátékra (*traduttore – traditore*) utalva láttatta épp ezért az értelmező mindenkori helyzetét. Az adaptálást választó rendező, akárcsak a jó fordító, óhatatlanul *traditore*, vagyis áruló, csaló is lesz: ügyes interpretátor, aki az átültetés folyamatának labirintusában komoly játékot űz, de óhatatlanul belátja, hogy mindig több úton is célba lehet érni.²² A többek között Villont, La Fontaine-t, Dantét fordító Jékely pontosan tudta ezt. Ahogyan azt is, amit az őt időben csak pár évvel megelőző (fordításkötetet azonban jóval korábban közreadó) kortársa, Radnóti Miklós állított, nevezetesen hogy nem csupán a fordító választ, hanem részben a mű maga választja ki tolmácsolóját.

A fordítási munkafolyamat során ráadásul a „föltételezett egyenértékűségre törekvés” mint vágyott cél és megengedő modalitás nem csak az *azonos* és a *más* fogalmaival dolgozik, s a folyamat maga nem is csupán ezek kulturális antropológiai háttér-értelemeget érinti vagy hordozza. Paul Ricœur

²¹ Vö. JÉKELY, *Keresztút*, 59.

²² A fordító-ferdítő kettősségre az olasz szójáték kapcsán már Rába is utalt. Vö. RÁBA György, *A szép hűtlenek: Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 5. illetve Lásd: Wolfgang ISER: *Az értelmezés világa*, ford. LAJOSI Krisztina (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004), 201.

tanai mentén mindez az összehasonlíthatóság és magyarázat/igazolás együttes működési elvéhez is kötődik, amelyben a fordító eleve – a gadameri modern hermeneutika értelmében is – már „cselekszik”, vagyis tettet hajt végre. Ennek pedig a „nyelvi vendégszeretet”-en túl fajsúlyos etikai aspektusai is lehetnek, amire többek között Jeney Éva is figyelmeztetett tanulmányában. A fordítói gyakorlat ugyanis sohasem a szavak felől építkezik, hanem épp fordítva: „tágabb összefüggésből (kulturából), a fordítandó nyelv világszemléletéből kiindulva jut el a szavakig”.²³

A viszonylag hosszú életutat bejáró és kihívást jelentő történelmi korszakokban versben, prózában, fordításban egyaránt magas színvonalon teljesítő Jékely Zoltán megtartotta a kezdettől fogva vallott fordítás-eszményét és ehhez mért technikáját, tolmácsolói gyakorlatát. Fontos e ponton kiemelni, hogy Jékely a későbbiekben Goethe *Faustját* is lefordította magyarra, s nem mellesleg Shakespeare *Makrancos hölgyét* is (amit többek között a József Attila Színház játszott nagy sikerrel 1974-ben), de Széchenyi német nyelvű *Naplójának* igen fontos első részeit (az első három kötetet)²⁴ is neki köszönhetjük. Egy 1977-es interjúban Garai Gábor kérdéseire válaszolva rendkívüli fordítói feladatnak mondta ez utóbbi munkát, vagyis „a Legnagyobb Magyarnek németül írt naplóját magyarítani”, ugyanakkor – ahogy fogalmazott – ez „többrendbeli veszedelmet” is „rejtegetett”:

Átfűtő izgalom újra végigmenni ezen az anyagon, végigszáguldozni Széchenyi fantasztikus útvonalaiban, csontom velejéig érezni változatos élményeit, vívódásait s oly ritka boldog pillanatait. Mindent egybevéve, ezt a naplófordítást tartom fordítói pályám betetőzésének. És sikerült légyen akárhogyan, elmondhatom: „ez jó multság, férfimunka volt”.²⁵

A kérdező persze, aki Jékelyt elsődlegesen versfordítóként tartotta számon, az interjú e pontján némiképp csodálkozásának adott hangot, hiszen azt gondolta és tapasztalta, „hogy költő-fordítónak csakis a költészet tolmácsolása lehet a legmagasabb rendű fordítói élmény”. Jékely sommás válasza azonban minden kétséget eloszlatott: „Meglépetés fog érni: a Széchenyi-napló életem legfantasztikusabb költői és irodalmi élménye lesz!”²⁶

Zárásképp elmondhatjuk, Jékely páratlan közvetítő volt nyelvek és kultúrák, korok és eszmék, elmélet és gyakorlat, próza és líra, de némiképp kényszerű határok és írói csoportosulások között is, aki fordítóként nem pusztán szavakkal, hanem világokkal ismertette meg, szembesítette olvasóit. Ha az irodalmi hagyománytörténet felől közvetlen elődeihez, azon túl is nem

²³ JENEY Éva, *A megosztó és a megosztható múlt: Tanulmányok*, szerk. FILEP Tamás Gusztáv, JÓZAN Ildikó (Kolozsvár: Kriterion 2023), 225.

²⁴ A következő három kötetet Györfly Miklós fordította.

²⁵ JÉKELY Zoltán, „»Írószobám« [A kérdező: Garai Gábor]”, in JÉKELY Zoltán, *Sorsvállalás* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 337–362.

²⁶ Uo.

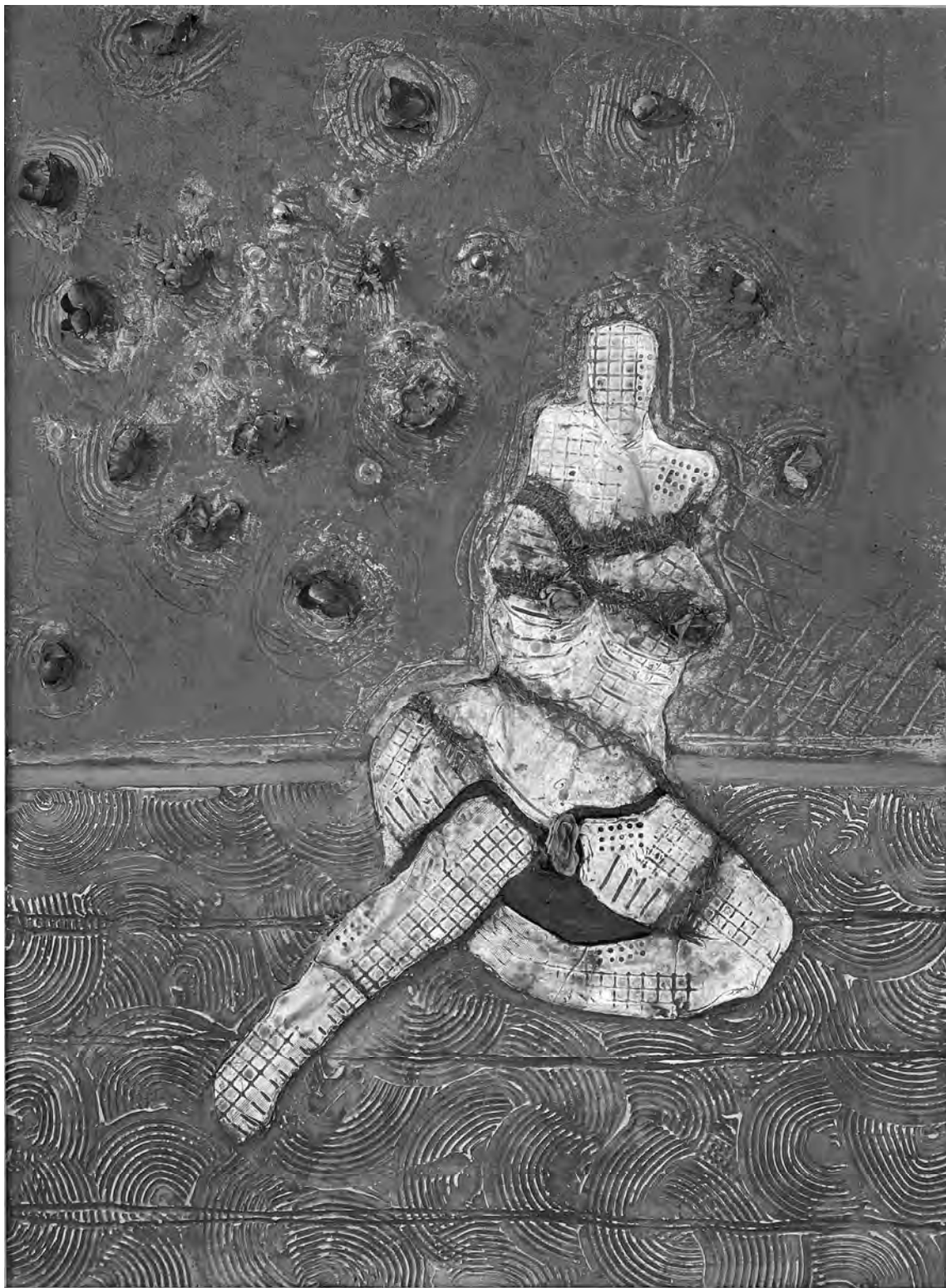
csupán kor-, hanem eszmetársaihoz is kívánjuk őt közelíteni, érdemes lehet három, számára is fontos alkotótárs fordítással kapcsolatos nézeteit felidéz-nünk. Szabó Lőrinc az *Örök barátaink* első kiadása előszavában az írta: „Segí-tséget, igazolást, bátorítást kapok” az idegen költőktől, majd hozzátette: „Cá-folatot [is] sok modern és sok konzervatív elfogultságra.”²⁷ Radnóti Miklós az *Orpheus nyomában* első oldalain azt vallotta, magára a műfordításra mind-végig mint kihívásra tekint, s primer értelmezőként tudatosította, hogy a for-dító-költő tisztában van vele, hogy „nem lehet »fordítani«, csak újra megírni egy idegen verset, s hogy minden műfordítás, kísérlet”, amihez nem kevés szerencse is kell.²⁸ Weöres Sándor pedig, aki Jékelyhez hasonlóan bölcselő-ként, értekezőként is többször megnyilvánult,²⁹ a költészetéről magáról írt ér-tekezésében úgy fogalmazott: „A jó vers élőlény, akár az alma”: vagyis meg kell ízlelni és szagolni, kézbe kell venni s beleharapni, kapcsolatba lépni vele, aktív párbeszédre hívni. „Egy s ezer jelentés ott s akkor fakad belőle, mikor nézik, tapintják, ízlelik.”³⁰ Mindhárom említett szerzőt – vitathatatlan költői erényeiken túl – fordítói munkásságukért is komoly becsben tartotta az a Jékely Zoltán, aki önmagát mint költőt elsődlegesen „szűrőszerkezet”-nek mondta az ötvenes években is, s aki alighanem a fordítói mesterséget is csak ezen ontológiai alapminőség egy variánsának tekintette.

²⁷ SZABÓ Lőrinc, „Bevezetés”, in SZABÓ Lőrinc, *Örök barátaink* (Budapest: Singer és Wolfner, 1941), 7-13.

²⁸ Radnóti: *Orpheus nyomában*, 5.

²⁹ Lásd WEÖRES Sándor, *A vers születése (Meditáció és vallomás)*. Doktori disszertáció, OSZK Kéz-irattár, Analecta 12231.

³⁰ WEÖRES Sándor „Vázlat az új líráról”, *Élet és Irodalom* 11, 38. sz. (1967): 7.

HOLLAI KRISZTINA: VENUS IN SANQUE, vegyes technika, kerámia, műrőzsa, 100×80cm, 2024